

Филолошко-уметнички факултет Крагујевац
Скупштина града Крагујевца

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са VI међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(28–29. X 2011)

Књига II
БОГ

Уређивачки одбор

проф. Слободан Штетић, декан
Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу
проф. др Милош Ковачевић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Драган Бошковић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Бранка Радовић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Анђелка Пејовић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
доц. др Маја Анђелковић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Персида Лазаревић ди Ђакомо
Универзитет „Г. д'Анунцио“, Пескара, Италија
проф. др Ала Татаренко
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко“, Лавов, Украјина
доц. др Зринка Блажевић
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
проф. др Миланка Бабић
Филозофски факултет Универзитета Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
проф. др Михај Радан
Факултет за историју, филологију и теологију, Темнишвар, Румунија
проф. др Димка Савова
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
проф. др Славка Величкова
Филолошки факултет, Универзитет „Пајсије Хиландарски“, Пловдив, Бугарска
проф. др Јелица Стојановић
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Одговорни уредник

проф. др Драган Бошковић

Рецензенти

проф. др Душан Иванић
проф. др Александар Јерков
проф. др Драган Бошковић
доц. др Слободан Владушић
проф. др Ала Татаренко

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са VI међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у
Крагујевцу
(28–29. X 2011)

Књига II
БОГ

Филолошко-уметнички факултет Крагујевац
Скупштина града Крагујевца

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са VI међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(28–29. X 2011)

Књига II
БОГ

Уређивачки одбор

проф. Слободан Штетић, декан
Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу
проф. др Милош Ковачевић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Драган Бошковић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Бранка Радовић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Анђелка Пејовић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
доц. др Маја Анђелковић
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
проф. др Персида Лазаревић ди Ђакомо
Универзитет „Г. д'Анунцио“, Пескара, Италија
проф. др Ала Татаренко
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко“, Лавов, Украјина
доц. др Зринка Блажевић
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
проф. др Миланка Бабић
Филозофски факултет Универзитета Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
проф. др Михај Радан
Факултет за историју, филологију и теологију, Темнишвар, Румунија
проф. др Димка Савова
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
проф. др Славка Величкова
Филолошки факултет, Универзитет „Пајсије Хиландарски“, Пловдив, Бугарска
проф. др Јелица Стојановић
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Одговорни уредник

проф. др Драган Бошковић

Рецензенти

проф. др Душан Иванић
проф. др Александар Јерков
проф. др Драган Бошковић
доц. др Слободан Владушић
проф. др Ала Татаренко

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са VI међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у
Крагујевцу
(28–29. X 2011)

Књига II
БОГ

Branko TOŠOVIĆ¹
Karl-Franzens-Universität Graz
Institut für Slawistik

BOG U ANDRIĆEVOM STVARALAŠTVU DO 1941. GODINE

Analiza se sastoji od tri dijela. U prvom se govori o stvaralaštvu Iva Andrića od 1911. do 1941. godine u drugom o njegovim religioznim pogledima, a u trećem, centralnom, o poziciji Boga i njegovoj nominaciji u pišćevim tekstovima.

Ključne riječi: Ivo Andrić, Bog, religija, pravoslavlje, katolicizam, islam

0. Prije sto godina Ivo Andrić je objavio prve književne radove u sarajevskoj *BO-SANSKOJ VILI* (lirske pjesme „BLAGA I DOBRA MJESEČINA“ i „U SUMRAKU“). Od tada pa do smrti 1975. godine on će napisati mnogobrojne književne, publicističke i diplomatske tekstove, odbraniti doktorsku disertaciju i imati širu prepisku. Njegovo stvaralaštvo proticalo je u dva različita vremena – teističkom i ateističkom. Prvi je trajao 34 godine (od 1911. do 1945) i obuhvatao gotovo polovinu pišćevog života. Drugi pokriva narednih 30 godina (od 1945. do 1975). To je bilo vrijeme socijalizma u kome je ateizam bio zvanična državna i društvena ideologija. Ovaj period nećemo doticati, a granicu prethodnog ćemo malo pomjeriti unazad da ne bismo ulazili u tumačenje velikih romana *NA DRINI ČUPRIJA*, *TRAVNIČKA HRONIKA* i *GOSPOĐICA*, nastalih tokom Drugog svjetskog rata. Dakle, ograničavamo se na razdoblje od 1911. do 1941. godine, u kome religioznost nije sputavana pa je i u Andrićevom stvaralaštvu maksimalno mogla da dođe do izražaja.

1. U tridesetogodišnjem teističkom periodu (1911–1941) Andrić piše tekstove koji pripadaju različitim funkcionalnim stilovima – književnoumjetničkom (proza, poezija, drama), publicističkom (analitički i književnpublicistički podstil), naučnom (doktorska distertacija), administrativnom (diplomatski podstil) i jednom međustilu – epistolarnom (zvanična i privatna prepiska) pa stoga data analiza mora da uzme u obzir odgovarajuće tipove stvaralaštva: književnost, publicistiku, nauku, diplomatiju i prepisku.

Što se tiče književnog opusa, Andrić je u teističkom periodu objavio priličan broj tekstova – 1. p r o z n i h : 1911–1922 (mladalački period) 7 pripovijedaka, 1913–1924 (disertacijski period) 9 pripovijedaka, 1925–1941 (akumulacijski period) 30 pripovijedaka, ukupno 46; 2. p o e t s k i h : 1911–1922 (mladalački period) 2 zbirke pjesama u prozi (*EX PONTO*, *NEMIRI OD VIJEKA*) 52 lirske pjesme, 1923–1924 (disertacijski period) 4 lirske pjesme, 1925–1941 (akumulacijski period) 11 lirskih pjesama, ukupno 2 zbirke pjesama u prozi i 67 lirskih pjesama; 3. d r a m s k i h : *KONAC KOMEDIJE* (1914–1918).² Dakle, Andrić je u ovome periodu napisao 116 nama poznatih književnih tekstova.

¹ branko.tosovic@uni-graz.at

² Više o ovim periodima v. Tošović 2011.

Publicistički stil je sastavljen od dva dijela. Jedan čini analitički podstil (pretežno antifašistički, 5) sa ukupno 9 tekstova. Drugi je književna kritika (eseji): 1911–1922 (mladalački period) 43, 1913–1924 (disertacijski period) 4, 1925–1941 (akumulacijski period) 15, ukupno 64.

Naučni stil obuhvata samo doktorsku disertaciju nastalu 1923–1924.

Administrativni stil je pojavljuje u obliku diplomatskog podstila, ali je broj tekstova koji ga čini teško utvrditi. Epistolarni međustil se koristi u zvaničnoj prepisci (do tačnog broja takođe je teško doći) i privatnim epistolama: 1911–1922 (mladalački period) – 179 pisama, 1913–1924 (disertacijski period) 16, 1925–1941 (akumulacijski period) 83, ukupno 278.

Književnoumjetnički stil	116
Publicistički stil	73
Naučni stil	1
Administrativni stil	?
Epistolarni međustil	278
U k u p n o	468

To je, dakle, korpus, koji smo analizirali s ciljem da odgovorimo na pitanje koliko je i kako je *Bog* kao pojam i kao riječ zastupljen u Andrićevom životu i stvaralaštvu.

2. Andrić je rođen u katoličkoj okruženju. Njegov život u ovom periodu je obilježen uticajem katoličanstva, prije svega u užem porodičnom krugu, zatim tokom školovanja u mješovitoj vjerskoj sredini (Višegradu i Sarajevu), studiranja u pretežno katoličkim zemljama (Hrvatskoj, Austriji i Poljskoj), tamnovanja u isto takvom prostoru (Sloveniji) i diplomatske službe u dominantno katoličkim ili protestantskim gradovima (Rimu, Trstu, Gracu, Madridu, Marselju, Parizu, Ženevi i Berlinu). Značajan dio života proveo je u mješovitoj islamsko-katoličko-pravoslavno-jevrejskoj Bosni.

3. Na mladog Andrića je na religioznom planu uticao danski filozof, teolog i pjesnik Seren Kjerkegor (1813–1855), koji je oštro kritikovao formalnosti hrišćanske crkve. On se zalagao za čistotu religije, filozofiju otvorenosti, isticao fenomen ponavljanja i značaj apsolutne vjere. „Najveći deo njegovog dela, bavi se religijskim problemima kao što su priroda vere, problemima hrišćanske Crkve kao institucije, hrišćanskom etikom i uopšte teologijom, ali i emocijama i osećanjima ličnosti koja se afirmišu kroz različite odluke u životu. Svoje rano delo je pisao pod različitim pseudonimima kroz osobene poglede i kompleksnu dispoziciju dijaloga.“ (Kjerkegor-www) O tome koliko je Kjerkegor uticao na njega sam Andrić kaže:

Ja sam neke pesme pisao pod izvesnim njegovim uticajem, ali ne i prozu. Moje je uverenje da je ovaj Danac i danas bliži pesnicima nego proznim piscima. To je valjda stoga što se Kjerkegor bavi određenim stanjima duše, a kad je duša u pitanju, tu pesnicima moramo skinuti kapu. Što se mene tiče, ne bih mogao opovrći tvrdnju da neka mesta u *Ex Pontu* i *Nemirima*, u kojima se govori o strepnji i strahu duše, nisu nastala pod izvesnim uticajem Kjerkegora. Ali, ja sam osetio meru i vreme kad se treba osloboditi tog uticaja. On me naučio da su sreća i vrednost u malom. Kad ovaj filozof kaže da čovek nikad ne greši apstraktno i uopšteno, onda na tom mestu vredi napregnuti pažnju. Ili ono lepo mesto o kajanju koje ne može ukinuti greh, već se samo može žalostiti nad njim. Kad se pod starost vraćam Kjerkegoru, koga sam sad kadar da osporavam zbog njegovog pribežišta u religiji, učini mi se za trenutak kao da sam se vratio u doba mladosti. (Jandrić 1982: 439)

Andrić je posebno isticao da „možda niko pre i niko posle njega nije tako izmirio protivrečja religije, filozofije i poezije, kao Kjerkegor“ (Jandrić 1982: 440). Pisu se kod ovog mislioca dopadao „duboki mir, verovatno preuzet iz religije“ (Jandrić 1982: 440).

4. Andrić se nacionalno izjašnjavao na različite načine – kao Hrvat (uglavnom do formiranja zajedničke države 1918), kao Srbin (od Drugog svjetskog rata), Jugosloven 1971. Informaciju o pripadnosti katoličkoj vjeri nalazimo u periodu do 1918. u zvaničnim spisima (rodnom listu, školskim i studentskim dokumentima). Nemamo podataka o eventualnom drugačijem opredjeljenju – kao pravoslavac, ateista i sl.

5. Iako su Andrić i njegovo stvaralaštvo analizirani sa različitih aspekata i pozicija, ova tema nije dovoljno osvijetljena. Naslovi knjiga tipa *ANDRIĆEVI ROMANI ILI SVIJET BEZ BOGA* (Korać 1970) nagovjestili su još za autorova života zainteresovanost za religiozna pitanja piščeva stvaralaštva. Istraživanja su uglavnom usmjerena na konfesionalnu pripadnost junaka i njihova vjerska osjećanja. Manje ima priloga tipa *PREDSTAVNICI RELIGIJA U DJELIMA IVE ANDRIĆA* (Kupareo 1982). U istraživanjima se najviše govorilo o Andrićevom odnosu prema islamu – analizu te interakcije data je u više knjige (Jevtić 2000, Rizvić 1995, Tanasković 2000), posebnim zbornicima (Maglajlić 2000) i različitim člancima (Duraković 1999 [1997], Popović 1891, Tutnjević 2002...). Manje je zastupljeno tumačenje Andrićevih stavova u odnosu na katoličanstvo (Šumundža 2004). Ovdje su posebno značajni radovi o piščevom fratarskom ciklusu (Leovac 1979, Lovrenović 2005).³ Manje ima priloga o odnosu Andrić – pravoslavlje (Kalezić 1992) i Andrić – judaizam (takvi radovi uglavnom usputno dotiču ovo pitanje). Jedan dio istraživanja odnosi se na biblijske motive, biblijski načina mišljenja i doživljavanja svijeta u Andrićevom stvaralaštvu (Brnčić 2003, 2009, Radulović 2000, 2004, 2007, Vučković 1999).

6. Mjesto Boga u Andrićevom životu direktno je povezano sa pitanjem njegove religioznosti. Ona dolazi kao eksplicitna i implicitna kategorija. Religioznu eksplicitnost nalazimo u zvaničnim dokumentima, kao što je matična knjiga rođenih, studentski indeks i sl., a takođe u otvorenom izjašnjavanju u pojedinim tekstovima. Implicitnu religioznost otkrivamo analitičkim putem – dekodiranjem iz određenog konteksta. Ovdje treba napomenuti da religioznost ili nereligioznost pripada intimnoj sferi u koju se u kulturnom svijetu ne zalazi tek tako. Ako se s tim poveže Andrićeva introvertnost, čutljivost, obazrivost, suzdržanost i u odnosu na manje intimne stvari, biće razumljiva manjkavost u eksplicaciji religioznih osjećanja. Samo pokoja misao, provučena obično kroz usta junaka, daje više materijala za razjašnjenje Andrićevih religioznih osjećanja.

7. Postoji tekstovi u kojima se može nazrijeti, uslovno nazvano, Andrićevo anti-katoličanstvo. Recimo, u pismu 25. oktobra 1919. godine Zdenki Marković iz Beograda Andrić ističe vrlo oštru osudu katolicizma: da je ono *prokletstvo za države i narode*.

Već sam Vam pisao da je ovde život prilično zanimljiv ali veoma skup i nezgodan. Mnogo će me veseliti ako mi javite šta ima nova iz poljske umjetnosti; ja ovde nisam mogao da upoznam nikog od njih, mada imaju nekog poslanika. Čini mi se da njihova politika opet ide lošim, starim tragom (Tarnowski, Bilinski etc). Ta sad bar nema Rusije! *Katolicizam je prokletstvo za države i narode*. Pišite mi molim Vas, o svemu iz Zagreba, Poljske itd.⁴

U tekstu *ŠETNJE* napisanom 1914. godine u Krakovu nalazimo konstataciju da je u

3 Za svoje junake iz fratarskog ciklusa Andrić kaže: „Moji fratri o kojima sam pisao, to su uglavnom svećenici iz triju srednjobosanskih manastira: Kreševa, Fojnice i Kraljeve Sutjeske. Postojao je i fra Petar. Govorilo se: 'Sretan ko fra Petar'. Kažu da je cenio vođenje beležaka i savetovao mlade fratre poukom: 'Zapiši, pa će i bog upamtiti.' To su bili ljudi kod kojih je bilo razvijeno osećanje narodnosti. Imali su muke ne samo s Turcima nego i sa Rimom. Vatikan im je zamerio što su takvi i terao ih na poslušnost. Naišao sam na pisma u kojima bosanski fratri oštro uzvraćaju na takve postupke: 'Ako vi tako s nama budete postupali, svi ćemo se odreda isturčiti.' Pa da nije i toga bilo, kako bi se i održali!“ (Jandrić 1982: 380–381).

4 Primjeri u našoj analizi uzeti su iz Andrićevog potkorpora u okviru Gralis-Korpora (v. Gralis-Korpus).

tome gradu *katolicizam snužđen, sa simbolima ne rijetko ružnim*.

Ovdje ima mnogo crkvi, mnogo procesija, *mного katolika, malo katolicizma*. Njin je *katolicizam snužđen, sa simbolima ne rijetko ružnim*, ali jučer sam ga našao slučajno – kao što se sve lijepo nalazi – katolicizam, kao najljepši Viznerov stih, kao sedef, zlato, kao smiješak u jutro. Prolazeći ispred malene crkve Sv. Križa čuo sam čelo i svratio se. Ta crkva je malo arhitektonsko čudo, jer cijela kupola počiva na jednom jedinom stupu, u sredini. Zidovi bijeli i po njima izbljedele slike, koje je zgriješio nepoznat slikar, neka mu Bog sudi po djelima njegovim. Ali muzika. Dubok i mračan ton orgulja, a onda po njemu kao po teškoj tamnoj svili počinje da veze čelo: molitveni šapat u sklopljene ruke od kog biva – kao od suza – lakše, prebijelo tijelo Hristovo u ranama, punački obrazi raspjevanih anđela, koludrica s nemirnom sjenkom od bijelih zavjesa na licu.

U pismu iz Višegrada školskom Drugu Vojmiru Durbešiću 19. septembra 1913. godine Andrić iznosi nekonvencionalne i kritičke stavove u odnosu na Boga koji uvijek kasno reaguje: *koji (gospodar radosti) šalje radost uvijek 24 sata prekasno*.

Ja sam bolestan; dotakao me se život po stoti put; beda i sramota neispunjenih dužnosti i besmislena života je tu. Ja podnosim sve i pregaram mnogo, ali ovaj neposredni, grubo [nečitko] ne mogu i ja sam bolestan od njega. Ja ne znam šta se to traži od mene. Svi su gladni u ovoj zemlji, a nebo je tako visoko da čovek ne može ni glavu razbiti o nj. *Neka je slava nebu koje daje kišu kad ne treba i slava Bogu, koji (gospodar radosti) šalje radost uvijek 24 sata prekasno*. Ja se zahvaljujem na svemu tome. I kažem ti danas da ćemo svi poskapati od gladi i da će biti priča od nas.

Nešto slično nalazimo u pjesmi u prozi „Noć (1918)“, u kojoj mu se čini da je i Bog zaboravljao one koje je stvorio.

Kao da je i Bog zaboravio svoje stvorove i Njegov je zaborav naša tama, a samo da jednom pomisli na nas, obasjala bi nas Njegova misao kao najsvjetliji dan. Zar i Bog zaboravlja? Zar nikad neće svanuti?

U tekstu *IZ KNJIGE „CRVENI LISTOVI“* [1918] pisac konstatuje da su siromašni napušteni i od Boga i od ljudi.

Svaki dan sretam vezane ljude uz pratnju bajoneta; vezane ljude, siromahe, prate oružani ljudi, siromasi. (Šta znate vi, bogati i silni, kako je to, kad se sa tvrdih dasaka diže u rano jutro i blijed, gladan i neispavan prolazi između svijeta i ide pred sud, gdje se po silničkoj pravdi sudi, u ruke se upija lanac, a čovjeku je studeno i sitno i *osjeća se ostavljen od Boga i ljudi!*)

Ali, po njegovom mišljenju, siromasima Bog lakše prašta.

Svi ljudi griješe mnogo i teško, tek *siromasima Bog lakše prašta (NEMIR OD VIJEKA)*.

8. Poznato je da se za pisanje svih najznačajnijih djela, posebno onih kojima se vraćao u prošlost, Andrić temeljito pripremao. On je posjećivao arhive, zalazio u biblioteke i sakupljao svu dostupnu građu. I za tumačenje teoloških pitanja on je isto to radio, posebno se koncentrišući na islam⁵ i hrišćanstvo.

– Ja sam [...] kao diplomatski službenik ili radoznao turist dosta putovao po stranom svetu i morao sam se često služiti stranim jezicima. Pored diplomatske službe, znanje stranih jezika znatno mi je pomoglo u traganju za izvornom građom o istoriji Bosne; ja sam dobar deo mladosti i života proveo po arhivama i bibliotekama u Budimpešti, Krakovu, Carigradu, Beču, Rimu, Vatikanu, Madridu, Berlinu, Parizu i drugim gradovima Evrope. Bez preterivanja mogao bih reći da sam prevrnuo gotovo svaki dokument koji se odnosi na prošlost Bosne, a da ne govorim o štampanoj literaturi. Pa i više od toga: morao sam da proučavam turske izvore i turska dokumenta, istoriju turske države, posebno doktrinu islama i islam-

ske religije, hrišćanstva i slično. Bez toga ne bih ni mogao da pišem istorijske pripovesti. (Jandrić 1982: 184–185)

U razgovorima o religiji Andrić je pokazivao koliko je duboko poznao vjersku problematiku. Evo kako, recimo, ocjenjuje članove trapističkog reda:

– Pazite: trapisti i kartuzijanci su dva najstroža reda u katoličkoj crkvi. Oni imaju čudno pravilo i još čudniju regulu koju je propisao još sveti Benedikt: „Ora et labora!“, što u prevodu znači: „Moli i radi!“ Rad je odvojio ovaj red katoličke crkve od drugih. Za njih je ne- verništvo – nerad. Zanimljivo je da trapisti od samog svog osnutka drže da je besposlica opasan korov za dušu. Za razliku od drugih ogranaka katoličke crkve, koje sam ja izučavao pripremajući svoj rad o Svetom Franji Asiškome, ovaj je jedan od onih koji je u ekonomiji i književnosti polučio možda najviše ... (Jandrić 1982: 75).

9. Kao značajnu komponentu religije Andrić je isticao strah i strepnju. Na konstataciju Ljuba Jandrića „Učinilo mi se juče da strahu i strepnji pridajete velik značaj!“ ovako je odgovorio:

– U svakom slučaju, ljudi će me, poput vas, pogrešno shvatiti! – reče Andrić. – Ja ne mislim na kompleks straha onako kako to čine religija i sujeverje. Želeo bih da ukažem na nešto sasvim drugo. Uvek bih bio protivnik da se strahu dadne središnje mesto u našem životu. To bi bio pogled koji bi dopirao iz pomrčine i zaustavljao se na neprolaznom zidu. (Jandrić 1982: 73)

Tvrdio je da strah nije bez moći i da je koristan te ga dovodi u vezu sa teološkim pitanjem.

Kod primitivne religije i sujeverja strah koči i blokira bezmalo svako ljudsko delanje. A vi, opet, dokažite mi da strah nije bez neke funkcionalnosti, pa ću da promenim uverenje. (Jandrić 1982: 74)

Na jednom mjestu on se poziva na Giljferdinga koji je rekao: „Neke naše crkve nose oznaku straha u kome su hrišćani živeli kad su ih zidali.“, a što Andrić propraća riječima: „Tada nisu bili sigurni ni čast, ni imovina, ni životi ljudi“ (Jandrić 1982: 268–269). Na drugom ističe da pri stvaranju duhovne imperije crkva nije imala meko srce.

Pa, molim vas, sve su imperije imale svoja gubilišta i tamnice. Bez toga nisu mogle ni steći ni održati glas velike sile. Pa ni crkva u stvaranju svoje „duhovne imperije“ nije, na žalost, imala nimalo mekše srce. (Jandrić 1982: 273)

10. Koliko je na ovome planu Andrić imao jaku moć zapažanja pokazuju i riječi posvećene Dositejevom manastiru.

Svi manastiri i sve crkve za koje znam osim one u Olovu, leže na uzvišenjima, valjda da su ljudima na oku, a Bogu na veri. Trebalo je na taj, reklo bi se tvrd i opipljiv način izdvojiti crkvu iz prizemnog života i pokazati svoju prednost nad ljudima, njihovom zemljom, imetkom i mišlju; ona koja treba da ih prati do groba, napustila ih je već na početku. (Jandrić 1982: 268–269)

Na konstataciju „Kažu da je Goja postao religiozan pod starost“ Andrić je ovako reagovao:

– Nikad on nije bio religiozan – na to će Andrić.

– Slikao je svece – reče Mario.

– Biti slikar u Španiji a ne naslikati ni jednog sveca, to se još nije dogodilo! – odgovori Andrić. (Jandrić 1982: 208)

11. Pojam Boga je na različit način i u nejednakom obimu zastupljen u svim vidovima pismene aktivnosti Iva Andrića: književnim tekstovima, publicistici, nauci, diplomatiji i prepisci. U njima je jedan autorov (piščev/pjesnikov) odnos, drugi je njegovih junaka. U oba slučaja zapažaju se više tipova, koji su posebno karakteristični

5 Nije nam uvjerljiv stav Aleksandra Popovića (1981) da pisac nije poznao islam.

za neke tekstove: dijalog s Bogom u formi molitve, razgovora, obraćanja, pitanja (*Ex Ponto*), doživljavanje Boga, duševna proživljavanja izazvana Bogom (vjera, strah, bol), odnos Bog – čovjek, Bog – pjesnik, pisac, umjetnik („CARSKI SONETI, NJEGOŠ“), Bog i žena – nedokučivost Boga i žene („PUT ALIJE ĐERZELEZA“, „SVADBA“), kontrast Boga i žene (pismo Durbešiću), Bog i ženska ljepota (pismo Zdenki Marković), Bog i dječak (Pismo Zdenki Marković, „UČITELJ LJUBOMIR“), Bog – dječak – učitelj („UČITELJ LJUBOMIR“), vjera u Boga, služenje Bogu („ŠPANSKA STVARNOST“), borba s Bogom („NEMIR OD VIJEKA“), obračun s Bogom („U MUSAFIRHANI“), osuda Boga (Pismo Vojmiru Durbešiću), traganje za Bogom („WOLT WIPMEN“), želja za Bogom (Pismo Zdenki Marković), Bog kao potreba i nužda („ЖЕД“), veza sa Bogom na per tu (pismo Vojmiru Durbešiću). Postoji niz elemenata koji su, manje ili više, dali pečat Andrićevom stvaralaštvu u ovome periodu: rana religiozna romantika, religiozna tematika djela, religiozno poimanje svijeta, duhovna dimenzija umjetnosti, egzistencija i koegzistencija vjera (pravoslavne, katoličke, islamske i jevrejske), biblijski motivi, složenost i pluraritet vizije svijeta i filozofije života, odnos hrišćanskog i antihrišćanskog, obraćanje Bogu u časovima sumnje, straha i rezignacije, Bog kao sklonište za dušu, pojam vječnosti, konceptualno i poetsko tumačenje Boga. U nastavku analize dotaći ćemo (tačnije, zbog ograničenog prostora, samo naznačiti) neka od tih pitanja.

12. Boga Andrić prikazuje ponekad kao nemilosrdnog stvoritelja, kao onog koji zna sve što se zbiva, koji sve vidi, sve razumije, sve oprašta, koji šalje bol, koji je nevidljiv, koji odlučuje kad dolazimo i odlazimo na svijet *pošto se naradimo i namučimo* (pismo Zdenki Marković). U „NEMIRIMA OD VIJEKA“ Andrić i tvrdi da se svi mi borimo sa Bogom i da je rezultat uvijek jednoznačan – negativan: „A svaki se živ čovjek bori s Bogom, jedan dulje a drugi kraće; i svaki podlegne“. U tekstu „ŠPANSKA STVARNOST I PRVI KORACI U NJOJ“ Andrić nalazi potvrdu drevne istine: „da oni koji predano služe Bogu nisu ni lepi ni prijatni ljudskom oku“. U pismu Zdenki Marković iz Bukurešta 14. aprila 1922. godine Andrić izražava vjeru u Boga: „Ma šta radili i izmišljali mi se ne možemo izmiriti ne samo sa Smrti i posljednjim stvarima nego ni sa gladi, daljinom, nepravdom i silom, koje nas opkoljavaju i dnevno muče, bez Boga, t. j. bez prenošenja na jedno polje gdje se sve to neutralizira i prestaje da nas lomi.“ U istom tekstu Andrić piše da će kod čovjeka uvijek biti prisutna želja za Bogom: „Svijet nas uvijek sudi po plodovima a nikad po naporima i težnjama i za to će uvijek u čovjeku biti živa misao i želja za Bogom koji bi sve vidio, sve razumio i sve oprostio.“ U *Ex PONTU* izražava misao da je u Bogu svršetak misli koja nam se gubi u očajan beskraj. U lirskoj pjesmi „GLASNO VODE ŠUME...“ [1920] Andrić kaže da ga Bog priziva: Glasno vode šume | i biju se vjetri | cijele noći ove; | u njihovom glasu | čujem. *Bog me zove*. U pjesmi „MISAO“ [1922] konstatuje da je mu Bog postao utjeha: Tama je nastala i strepnja | i sva su sunca zašla | kad je Bog, ko blagu munju, poslao | utjehu koja dolazi od misli.

13. Leksemu Bog Andrić najviše se upotrebljava u *Ex PONTU*. U njemu autor ističe da svevišnji svakog pojedinca iskušava i da je u tome nepravedan.

I mislio sam: *Bog ne bi trebao da nas toliko iskušava* i da nas dovodi na strašno mjesto, gdje nam je smrt i život jedno te isto. Tada još, ni u najvećoj pokornosti, nisam mogao da shvatim zašto je od svih stvorova samo čovjeku dano da može da zamrzi na svoj život. (*Ex Ponto*)

Bog je za njega posebna vrsta kraja: „U Bogu je svršetak misli koja nam se gubi u očajan beskraj“ (*Ex Ponto*). Kod Boga on nalazi praštanje i mogućnost zapažanja patnji.

Bog će oprostiti svima; i ja lako praštam, ali zašto ste uciviljeli staricu? Već sam bol majka zazvače na svijet strahovitu pokoru i stradanje; Bog ne može da ne vidi te suze i to drhtanje. (*Ex Ponto*)

Andrić zna za započne zapis ovakvim razmišljanjem o Bogu:

Sav sjaj što ga *Bog svijetom prosipa plavi oči moje*. Vezeni su čilimi od sunca i sjenka. Ognjen miris ima vino života. Srce mi pod grlom bije. Za dug život i veliku radost! Putujte i broдите, ne ostanite željni burna mora, ni polja, ni gustih šuma! *Milo je Bogu da vas vidi gdje vam je život pjesma i ples!* (*Ex Ponto*)

On sa njim često stupa u direktni dijalog, koji može da traje čitavu noć: „Dok govorim sa sobom i svu noć stavljam sve glasnija pitanja Bogu koji vječno šuti, ja čujem kako iz daleka, kroz tamu i kroz očajne misli, dopire šum slobodnog velikog života iz svijeta.“ (*Ex Ponto*) U takvom kontaktu pisac može i da zažali za Bogom: „Još samo katkad grešno žudim smrt i žalim se nevidljivom Bogu, što sam udaren nepodnosivim prokletstvom, da najbolje misli i najljepša osjećanja prosipam neviđeno i zaludno kao pelud na kamen, iskre u tamu, jauk u vjetar.“ (*Ex Ponto*). Andrić na jednom mjestu zaključuje da je potrebno moliti se Bogu: „Živite i borite se kako najbolje umijete, *molite se Bogu* i volite svu prirodu, ali najviše ljubavi, pažnje i saučesća ostavite za ljude, ubogu braću svoju, čiji je život nestalni pramen svjetla između dviju beskonačnosti.“ (*Ex Ponto*). U nekoj *vjetrovitoj noći* dolaze i ovakva razmišljanja: „Ja, čovjek nestalna srca, koji živim bez mira i radosti; gorak život o tuđem hljebu, nemirne prošlosti, pune lutanja, nesnalaženja i stradanja, nestalne, teške sadašnjosti i mračne budućnosti, šiban strastima, potresen događajima i mučen od ljudi, oboren i gažen na ulazu u život, podgrižen grijehom i borbom proti grijehu – ja žudim svom dušom mir i *molim noćas od Boga život vedar i tih, da se ne kidam u sebi i ne lomim svijetom.*“ (*Ex Ponto*) Andrić se obraća zvijezdama sa mislima o Bogu i sabraćima sužnima.

Zvijezde, zar nije vaše treptanje kao šapat neki koji nas dovodi do očaja, kad ga napregnuto slušamo, a nikad ga ne možemo razumjeti? Zvijezde, sagnuću umornu glavu, ušutkat ohola pitanja i *moliću Boga da vas pošalje na prozore braći mojoj, sužnima*, da im donesete utjehu kao što ste meni nekoć donosile. (*Ex Ponto*)

Nakon teškog sna Andrić osjeća potrebu da se ispovijedi.

Sanjao sam da me je zadesilo neko veliko zlo, neki bol duše, teško stradanje neko. Bio sam bespomoćan i *skrušeno sam molio Boga da mi pomogne, da pošalje mir i svjetlo na moje puteve, da me izvede i utješi* (*Ex Ponto*).

Ponekad Andrić dovodi Boga u vezu sa stradanjem i umiranjem: „Svi koji strdaju i umiru za svoje istine *jedno su s Bogom i čovječanstvom*, i baštinici su vječnosti koja postoji samo za one koji vjeruju i pate, ugaoni su kamen u budućoj zgradi novog čovječanstva, koja će se, nakon svih muka i zabluda, ipak ostvariti kao misao božja na zemlji“. Komunikacija sasta Bogom dolazi i u imperativnoj konstrukciji sa *neka*: „Neka ovaj od Boga poslani bol sažee sve moje u meni, neka ispali ognjeno ja kao ranu i neka me iscijeli od posrtanja na putu želja i maštanja.“ (*Ex Ponto*) Pisac je svjestan da postoji i božje sažaljenje: „Znam da Bog na nas šalje strahote kad mu se *ražali nad dušom našom* i kad odluči da je izbavi.“ (*Ex Ponto*) Autor konstatuje da je život nemoguć bez Boga: „*Nemoguće bi bilo podnijeti život* sa svim varkama, nesporazumima i zabludama, *da čovjeku nije dana misao o Bogu* duše naše, koji je utočište, istinito, pravedno i čisto.“ (*Ex Ponto*) Dok je Boga, tvrdi, on, čovjek ne može biti trajno nesrećan: „Ništa živ čovjek ne može izgubiti što mu jedno proljeće ne bi moglo povratiti, niti *može biti čovjek trajno nesrećan dok Bog daje* da se duša liječi zaboravom i zemlja obnavlja proljećem.“ (*Ex Ponto*)

U „NEMIRIMA OD VIJEKA“ navlja se u sličnom tonu. Andrić piše da je Bog ponekad noć u kojoj leži sudbina naša.

Vjetar nije granu od bora. Sve stvari zebu i drhte u tamnici zakona. *Bog je noć u kojoj leži sudbina naša kao stvar tiha i malena.*

Bog je za pisca u nekim trenucima svjetlost koja zatvoreniku toliko nedostaje.

Bog izbija kao svjetlo iz svake stvari stvorene i svakog života koji se miče. Osamljen kamen na žalu ima aureolu njegova daha, i oblijeva ga jutrom i večerom, kao ljubica fluid, sjaj sunca koje se ne vidi. On je kao toplina u dahu svega što živi. On je gluh za sate koji izbijaju i cijepaju vrijeme na parčad, i On je slijep za dan i noć i sve promjene vremena. On je kao miran sjaj i velika tišina u kojoj se čuje glas koji ga niječe. On tako dobro šuti da se već pomišlja da ga nema. A On je mirno srce svih atoma. (NEMIR OD VIJEKA)

Kod Andrića Bog može i da čvrsto spava: „Kako su slabe ljudske ruke i *kako tvrdo može da spava Bog.*“ (NEMIR OD VIJEKA). Pišćeva misao se ponekad povezuje sa suncem i Bogom: „Zašlo je sunce i *mislo o Bogu*, i ostavili me sama.“ (NEMIR OD VIJEKA) Pobjede u životu takođe se dovode se u vezu sa Bogom: „*Bog drži ruku na tjemenu pobijeđenih* a pobjedni je sâm i njegova radost plamti i gasne.“ (NEMIR OD VIJEKA).

14. Kod Andrića nalazimo ponekad upareni spoj Boga i žene. Tako u pismu Zdenki Marković iz Beograda 30. decembra 1922. godine, u kome je neuobičajeno oštar prema Zagrebu i Hrvatskoj, on dovodi u vezu ta dva pojma, i to u vrlo ironičnom tonu.

Postoji gorko zadovoljstvo prosjaka u decembarsko popodne, postoji žalosna sreća kad se gazi mokrim pločnikom, na badnje veče, a iz svih se prozora smeju okićene jelke, mene bježe sitna kiša i guši magla, a nad celim gradom sveta noć u kojoj građani jedu, piju, *slave boga i jašu gojne žene*. A na božić svečani zajednički ručak u kavani: bela kava, četiri kifle i sto i jedan grabancijaški vic. – Ko zna je li Hrvatska najmizernija zemlja u Evropi, ali ja znam, da je Zagreb najbednije mesto u Hrvatskoj jer mi, mrki i ozbiljni sinovi s juga, ne možemo da nagijemo smisla u ovom crvotočnom i alkoholičnom gradu, gde masna jela uspavljaju duh i gde vino oči vara. Ovde se za godinu dana postaje životinja, bestia zagrebiensis, a za dve špijun. Ovo moje kristkindlsko raspoloženje ne ima se tumačiti „onamo“ da sam ljut jer sam gladan. O ne! i nakon tri para kranjskih kobasica i hrvatskog vina ja ostajem istog mišljenja!

U tekstu „PUT ALIJE ĐERZELEZA“ ističu se dvije vrste nedokučivosti – Boga za ljude i žene za muškarce.

Nadimao se od gnjeva. Ne moći do te vlahinje; nikad ne moći! I ne moći nikog ubiti i ništa razbiti! (Novi val krvi zapljusnu.) – Ili da ovo nije varka! Da njega ne magarče? Kakva je ovo šala opet? *I kakve su to žene do kojih se ne može kao ni do Boga?* A istog časa je jasno osjećao da su to pretanki konci za njegove ruke i da – po koji je to put već u životu!? – ne može nikako da shvati ljude ni njihove najjednostavnije postupke, da valja da se odreče i povuče, i da ostaje sam sa svojim smiješnim gnjevom i suvišnom snagom.

I „ŽENA OD SLONOVE KOSTI“ sadrži interakciju Boga i žene:

Kad sam došao kući, vatra se bila ugasila; soba zaudara ugljenom. Uzalud sam zvonio i dozivao poslugu. Jedno veče, kad sve vređa i ništa nije na svom mestu. Pomorandže su bez soka. Devojka je zaboravila da nalije vode. Tada se setih žene u džepu. Izvadih je i postavih pod lampu na sto. Senke se lepo raspoređiše. Bleštala su joj ramena i jagodice. Izgledalo je kao da se smeši. *Ona je bila rezana vešto, kao svi oni bogovi*, zmajevi i majmuni što ih prodaju Kinezi. Kao da me prođe čamotinja i rdavo raspoloženje.

U jedinoj drami („KONAC KOMEDIJE“) nalazimo nešto slično.

Stanković [gotovo veselo]: Jest mišići: bifteci, jaja, tenis, mlijeko, kupelji i šetnje. [Lice mu se mrač i puno mirnije, gotovo sažalno.] Tvoja premoć nad nama svima je u tom što ti imaš više krvi nego iko od nas, a nemaš duše koja bi ti otežavala put: ne preći te sumnja ni

samilost. Za tebe ne postoji svijet, ni *Bog*, ni čovječanstvo, za tebe postoji samo jedna snažnija⁶, šutljiva, dobro njegovana zvjerka koja se inače zove Wanda Witkowska.

U *Ex PONTU* postoje takođe mjesta na kojima se povezuje Bog i žena: Tebe, *blijeda lijepa djevojko*, koja šiješ bez prestanka cio dan i pola noći još u sjeni bijelih zavjesa i nadaš se vedro sreći, *koju će ti Bog poslati za tvoju ljepotu*, za vjernost i dugo samotovanje.

I u poeziji Andrić razmišlja o Bogu, ali kontrastno u odnosu na čovjeka. Početak jedne pjesme je ovakav: „Olovno popodne: | i crv pod zemljom radi | i *Bog na nebu, on gradi*, | al čovjek na zemlji *strada*“, da bi uslijedilo: „al čovjek na zemlji *strada*; | mi zalud zidamo toranj do neba, | *mi zalud skidamo Boga sa neba*, | mi zalud slazimo u srce zemlji, | mi zalud gazimo crva pod zemljom, | nas čeka stalno naše popodne | i *jauk zvona i Bog i crv.*“ (JADNI NEMIR, 1914)

15. Postoje primjeri desemantizacije riječi *Bog*, odnosno njene upotrebe u prenesenom, figurativnom značenju u formi uzvika, frazema, poštapalice, izreke i sl. Pri tome se koristi čast veliko slovo (*Bog*), čas malo (*bog*): milomu *bogu* („NJEGOŠ KAO TRAGIČNI JUNAK KOSOVSKE MISLI“), *Bože* moj („NJEGOŠEV ODNOS PREMA KULTURU“), dodijala *bogu* i ljudima („ANIKINA VREMENA“), čovek od *Boga* poslan („FAŠISTIČKA REVOLUCIJA“), služi lažnim *bogovima* („JEDNA KNJIGA GABRIJELA D'ANUNCIJA“), da poginemo na pravdi *Boga* („RZAVSKI BREGOVI“), u ime *Boga* („TRUP“ zalogaj za *bo-gove* („LJUBAV U KASABI“), glas u me, *bog* dao, k'o zurna („MUSTAFA MADŽAR“), molim te k'o *bogu*... izgorih! („ŽED“), u ime *božje* („U MUSAFIRHANI“), s pomoći *božjom* („ZA LOGOROVANJA“). Dosta ima primjera u kojima se riječ *Bog/bog* koristi kao uzvik, najčešće u formi obraćanja: *Bože* („EX PONTO“), *Bože, Bože!* ([EX PONTO“), O, *Bože* („EX PONTO“), *Bože* moj („ŽENA OD SLONOVE KOSTI“, „LEGENDA O SV. FRANCISKU IZ ASIZIJA“, „PISMO ZDENKI MARKOVIĆ“), mili *Bože* („ISPOVIJED“), Slava ti, *Bože* („EX PONTO“), *bože* pomози („U MUSAFIRHANI“), Sačuvaj *Bože* („LICA“),), *bože* me ne pokaraj („TRUP“), Gospodine *bože* moj („MUSTAFA MADŽAR“), Gospodine *Bože* („POPODNE“), Dragi *Bože* („PRVI DAN U RADOSNOM GRADU“), Hvala *Bogu* („U VODENICI“), *boga* mi („PISMO VOJMIRU DURBEŠIĆU“), slava *Bogu!* (Pismo Zdenki Marković), *bogme* („LJUBAV U KASABI“), hvala *Bogu* („EX PONTO“, „PISMO EVGENIJI GOJMERAC“), *boga* mi („PISMO MILOŠU VIDA KOVIĆU“), *Bog* s njim! („LJUBAV U KASABI“), Majko *božja* („MARA MILOSNICA“, „NA VAVELU I SKALKI“). Ova leksema dolazi i u formi zaklinjanja, izražavanja kletvi i sl.: velikog mi *Boga* („SVADBA“), A *boga* mi moga dina („NJEGOŠ KAO TRAGIČNI JUNAK KOSOVSKE MISLI“), *Dabogda*, ženo [...] („ANIKINA VREMENA“). Pridjevi *božji*, *božanski*, *božanstveni* bliže određuju različite riječi: 1) *božji* – najčešće lekseme *volja*, *ruka*, *oči*, *zemlja*, *svet*, *lepota*, *gnev*: *božja* ljubav, ljubav *božja* („PJESMA NAD PJESMAMA“), *volja božja* („PISMO MAJI NIŽETIĆ“), *božja* volja („LEGENDA O SV. FRANCISKU IZ ASIZIJA“), *božji* blagoslov („RUĐANSKI BREGOVI“), *božji* blagoslov („PISMO ZDENKI MARKOVIĆ“), *božji* zakon („EX PONTO“, „TRUP“), *božja* zemlja („KOD KAZANA“), *božja* zemlja („EX PONTO“), *božja* ruka („RUĐANSKI BREGOVI“, „ANIKINA VREMENA“), *oči božje* („EX PONTO“), *božje* lice („MARA MILOSNICA“), *božji* dlan („EX PONTO“), po milosti *božijoj* („LEGENDA O SV. FRANCISKU IZ ASIZIJA“), *lepota božja* („SMRT U SINANOVOJ TEKIJU“), *božji* darovi („SMRT U SINANOVOJ TEKIJU“), *božja* lađa („U MUSAFIRHANI“), *božje* pokajanje („ČUDO U OLOVU“), *božje* providenje („SVADBA“ reč *Božju* („LEGENDA O SV. FRANCISKU IZ ASIZIJA“), majka *božja* („MARA MILOSNICA“), rob *božji* („MOST NA ŽEPI“), *božji* svet („MOST NA ŽEPI“), *Božji* sud („RAJA U STAROM SARAJEVU“), namesnik *božji* na zemlji („SIMON BOLIVAN OSLOBODILAC“), *božji* čovek („SMRT U SINANOVOJ TEKIJU“), *božji* vojnik („Čaša“), *božji* za-

6 Treba: *snažna*.

kon („TRUP“), božji vazduh („TRUP“), božji gnjev („ŠPANSKA STVARNOST I PRVI KORACI U NJOJ“), s božje strane („Žeđ“), božje naredbe („ANIKINA VREMENA“), božji veliki i lepi svet („ANIKINA VREMENA“), božji pozdrav („EX PONTO“), misao božja („EX PONTO“), božji pečat („LJUBAVNA LIRIKA PETRA PRERADOVIĆA“), kazna božja („NOC“), 2) božanski – božansko poslanje („LJUBAVNA LIRIKA PETRA PRERADOVIĆA“), božanski zakoni („VOLT WITMEN“), 3) božanstveni – božanstvene radosti („NJEGOŠ KAO TRAGIČNI JUNAK KOSOVSKE MISLI“). Rjeđe se koristi pridjev *bogovetni*: Za njenog kratkog detinjstva, u roditeljskoj kući, dešavalo se u noćima kad nije mogla da spava, u jesen ili u proleće, da je po celu *bogovetnu* noć osluškivala tako neki mučan i jednolik šum spolja: vetar koji okreće dimnjak od lima ili lupka baštenskim vratnicama, koje su zaboravili da zaključaju („ŽEĐ“).

16. Andrićeva promišljanja dolaze i u formi aforizama. Njih posebno nalazimo u ZNAKOVIMA PORED PUTA – zabilješkama koje je Andrić vodio gotovo čitav život. Jedan njihov dio nastao je i u periodu koji analiziramo. Andrić, recimo, ovako razmišlja o strahu i zavisti: „Bojati se ljudi, znači činiti krivo Bogu.“ (ZNAKOVI POKRAJ PUTA), „Zavist ljudi, to je gnev bogova.“ (ZNAKOVI POKRAJ PUTA) Neke misli imaju širu razradu.

U najgorim trenucima mislio sam ovako: ovaj užas od niskog života cena je kojom se plaća i iskupljuje sve visoko i lepo što smo znali i osećali, a pošto je sve ovo u najužoj uzročnoj vezi sa našom misli o Bogu i našim osećanjem lepote, treba naći snage da se i ovo primi i zavoli isto kao što se vole Bog i lepota sami. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA) Pogled na tornjeve i uznosite krovove kuća na bleštavom nebu s oblacima u pokretu izaziva dobre i stvaralačke misli. Javlja se ono što je u nama bestelesno, sveto i *bogoliko*, što nas daleko prevazilazi, ono što danima i nedeljama izgleda nemoguće i nepostižno, a što ipak živi u nama, uporedo sa našim bedama i niskostima, kao dva suprotna zvuka u nemoj žici. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA) Ja znam da niko ne meri dužinu naših nesanica ni noćnih drhtanja, kad se savija i lomi i poslednje vlakno u čoveku, zbog svojih i tuđih nedaća, niskosti i rugoba. Znam da za to nema mere ni računa i da čovek još najmanje glupo radi kad se sakriva i kad pokopava svoje najosnovnije bojazni i guta svoje gorčine jednu za drugom. Pa ipak, kad se posle četrdeset osam sati patnje, neprestane i stalne patnje i u samom kratkom snu, izgubi svaka i najmanja sposobnost za bol i stradanje, naiđe odjednom veliko olakšanje od same činjenice da bol ne može više da pritiče, i tada zaspim sa mislima na livade ili neka nasmejana lica, a sa osećanjem da je ceo svet i sve do Boga moj dužnik, da mi je učinjena krivda, i da je u tome sva moja nesigurna i kratkotrajna veličina. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA) U Delfima. Bogovi i boginje, koji nikad niste postojali, ja više ne mogu da hodam, teško gledam i sporo mislim, a znam da mi pomoći ne može niko. Pustite me da sednem na bezimen kamen i zaklonite me vašim sveštenim oblakom nevidljivosti i ćutanja! (ZNAKOVI POKRAJ PUTA)

U razmišljanjima pisac dovodi u vezu Boga i pojedine ljude:

Zbog ograničenog poznavanja prirodnih zakona i stvarne ljudske prirode, nama pojedini ljudi mogu da izgledaju kao čudovišta i izuzeci po svojoj zlobi ili dobroti, ili svom savršenstvu. Otud vodi poreklo i *ljudska misao o bogovima, o bogu i satani, andelima i svecima*. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA)

Andrić koristi frazem *to sam Bog zna* da bi iskazao misao o tome da li se treba pameću hvaliti.

Jednom mu je neko – u zao čas! – rekao da je pametan. Kako i zašto, *to sam Bog zna*. Tek, on je poverovao u to. I otada je taj inače mirni i bezazleni čovek postao nemoguć, težak sebi i drugima. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA)

Andrić razmišlja o ljudskom tijelu te zaključuje da je ono za neke hram koji je za sebe sagradio Bog.

Između nas i našeg tela postoji i uvek je postojao grdan nesporazum. „Naše telo“ kažemo, ne znajući šta govorimo, dok bi ono, kad bi uopšte govorilo, reklo uvek samo: „mi“. Odu-

vek smo se koristili njime služeći svojim nagonima i potrebama, ili misleći da im služimo, ali ono je znalo što je znalo i što mi nismo ni slutiti mogli. Bolje rečeno, ono je bilo ono što jeste i što jedino može da bude: jedan od bezbrojnih oblika u okeanu stvorenja i pojava kome ne možemo dohledati kraja, isto kao što mu ne znamo izvor ni početak. Razmišljajući o tom „svom“ telu i tražeći – naravno uzaludno – smisao koji ono nema, mi smo ga čas nazivali zemnim blatom i okovom našeg duha, a čas gledali u njemu hram koji je za svoje prebivalište sagradio neki bog. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA)

Pisac bilježi i šta su obični ljudi mislili i govorili o Bogu.

Stara muslimanka govori napamet, kao da čita iz knjige: – *Bog nije nide*. Nit je gore nit je dolje, nit je srijeda nit je straga, nit je lijevo nit je desno. On nit je rođen, niti može roditi, kao što ne može umrijeti. Nema lika ni izgleda. On je sve. Ko izgovori: „Bože moj!“ i pri tom samo pokaže rukom put neba, taj je već izišao iz vjere. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA)

Andrić navodi dijalog u kome dijete pita o prezimenu Boga:

– Babo, kako je Bogu prezime?

– Svemoguć.

– Vidiš! Kažem ja, a Haleta kaže da Bog nema prezimena. (ZNAKOVI POKRAJ PUTA, 363)

17. U izvršenoj analizi dolazimo do niz zaključaka o mjestu u tumačenju Boga u Andrićevom životu i stvaralaštvu do 1941. godine. Na piščevu poziciju u odnosu na ovo pitanje posebno je uticala činjenica da je značajan dio života proveo u mješovitoj islamsko-katoličko-pravoslavno-jevrejskoj Bosni i da je rođen u katoličkoj okruženju. Njegov život u ovom periodu je obilježen uticajem katoličanstva u porodici, tokom školovanja u Višegradu i Sarajevu, studiranja u Hrvatskoj, Austriji i Poljskoj, tamnovanja u Sloveniji, diplomatske službe u Rimu, Trstu, Gracu, Madridu, Marselju, Parizu, Ženevi i Berlinu. Na mladog Andrića je na religioznom planu ostavio dubok utisak danski filozof, teolog i pjesnik Seren Kjerkegor. Piščeva religioznost dolazi kao eksplicitna i implicitna kategorija: eksplicitnu nalazimo u zvaničnim dokumentima i u otvorenom izjašnjavanju, a implicitnu otkrivamo analitičkim putem. Za pisanje najznačajnijih djela, pa je i za tumačenje teoloških pitanja, Andrić se temeljito pripremao, posebno proučavajući islam i hrišćanstva. U razgovorima o religiji Andrić je pokazivao duboko poznavanje vjerske problematike. Kao značajnu komponentu religije isticao je strah i strepnju i čvrstinu crkva u stvaranju duhovne imperije. Postoje tekstovi u kojima se može nazrijeti i Andrićevo antikatoličanstvo. On je znao da ponekad iznese nekonvencionalne i kritičke stavove u odnosu na Boga.

18. Kod Andrića se zapažaju različita stanja duha i opisi sopstvenog i tuđeg odnosa prema Bogu: dijalog s Bogom (u formi molitve, razgovora, obraćanja, pitanja), doživljavanje Boga, duševna stanja izazvana Bogom (vjera, strah, bol), odnos Bog i čovjek, Bog i pjesnik, pisac, umjetnik, Bog i dječak, Bog i učitelj, vjera u Boga, služenje Bogu, borba s Bogom, obračun s Bogom, osuda Boga, traganje za Bogom, želja, potreba i nužda za Bogom, dovođenje u isti kontekst Boga i žene (prije svega na planu nedokučivosti i ljepote).

19. U analizi date teme dominiraju sljedeća pitanja: religiozna tematika djela, rana religiozna romantika, duhovna dimenzija stvaralaštva, religiozno poimanje svijeta, egzistencija i koegzistencija vjera (pravoslavne, katoličke, islamske i jevrejske), biblijski motivi, složenost i pluraritet vizije svijeta i filozofije života, odnos hrišćanskog i antihrišćanskog, obraćanje Bogu u časovima sumnje, straha i rezignacije, Bog kao sklonište za dušu, pojam vječnosti, konceptualno i poetsko u riječi *Bog*.

20. Iako su Andrić i njegovo stvaralaštvo analizirani sa različitih aspekata i pozicija, ova tema nije dovoljno osvijetljena. Istraživanja su uglavnom usmjerena na reli-

gioznu pripadnost junaka i njihova vjerska osjećanja, kao i na Andrićev odnos prema islamu.

21. Na jezičkom planu česta je desenantizacije riječi *Bog*, odnosno njena upotreba u prenesenom, figurativnom značenju u formi uzvika, frazema, poštapalice, izreke i sl., pri čemu se koristi čas veliko slovo (*Bog*), čas malo (*bog*). Dosta ima primjera u kojima se riječ *Bog/bog* upotrebljava kao uzvik, najčešće u formi obraćanja. Ova leksema dolazi i u obliku zaklinjanja, izražavanja kletvi i sl. Andrićeva promišljanja ponekad prerastaju u aforizme, posebno u zabilješkama koje je vodio gotovo čitav život.

Literatura

Andrić 1981: I. Andrić, Znakovi pokraj puta, u: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*. Knj. 16. Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda, 629.

Gralis-Korpus: <http://glyph.uni-graz.at/cocoon/gralis/>. Stanje 31. 1. 2012.

Andrić i islam-www: <http://forum.burek.com/andric-i-islam-t172281.wap2.html>. Stanje 31. 1. 2012.

Brnčić 2003: J. Brnčić, Pogledi „fra“ Ive Andrića na Pjesmu nad pjesmama i lik svetog Franje Asiškog, u: Ivo Andrić. *Priča iz Japana i druge odabrane*, Zagreb: Konzor, 352–361.

Brnčić 2009: J. Brnčić, Ivo Andrić i Pjesma nad pjesmama, u: Tošović, Branko (Hg.) Ivo Andrić: Graz – Österreich – Europe, Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, 27–39.

Duraković 1999 [1997]: E. Duraković, Andrićevo djelo u tokovima ideologije evrocentrizma, u: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, Beograd, br. 15, 245–257. [Prvi put: Znakovi vremena – kraj stoljeća. – Sarajevo: Institut „Ibu Sina“ 1997, br. 2, 97–108. Tekst objavljen i u: Maglajlić, Munib (gl. ur.). Andrić i Bošnjaci, Tuzla: Preporod, 2000, 192–206]

Jevtić 2000: M. Jevtić, *Islam u delu Ive Andrića*, Beograd: izdanje autora, 319.

Kalezić 1992: D. M. Kalezić, Lik pravoslavnog sveštenika u djelima Andrićevim: istorijski kanal razmišljanja, u: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, god. 4, br. 14 (dec. 1992), 78–86.

Korać 1970: S. Korać, *Andrićevi romani ili Svijet bez Boga*, Zagreb – Pula: Prosvjeta – Otokar Keršovani, 265.

Kjerkergor-www: <http://sr.wikipedia.org/wiki/Kjerkergor>, Stanje 15. 10. 2011.

Kupareo 1982: R. Kupareo. Predstavnici religija u djelima Ive Andrića, u: *Umjetničke zagonetke života*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 117–133.

Leovac 1979: S. Leovac, Ciklus pripovedaka o fratrima, u: Leovac, Slavko. *Pripovedač Ivo Andrić*, Novi Sad: Matica srpska, 24–46.

Lovrenović 2005: I. Lovrenović, Zapiši pa će i Bog upamtiti, u: *Bosna Franciscana*, god. XIII, br. 23, 113–127.

Maglajlić 2000: Andrić i Bošnjaci. Gl. urednik Munib Maglajlić, Tuzla: Preporod, 215 s.

Popović 1981: A. Popović, Ivo Andrić i Kuća islama, u: Nedeljković, Dragan (ur.), u: *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*, Beograd, 505–516.

Radulović 2000: O. Radulović, Biblijski podtekst u romanu Na Drini ćuprija, u: *Književnost i jezik*, Beograd, god. 47, br. 1/2, 1–12.

Radulović 2004: O. Radulović, Biblijski podtekst Proklete avlije, u: Bajić, Ljiljana i dr. (ur.). *Ka savremenoj nastavi srpskog jezika i književnosti*, Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost, 353–371.

Radulović 2007: O. Radulović, Biblijska legenda u podtekstu romana Prokleta avlija Ive Andrića, u: Karanović, Zoja; Gikić-Petrović, Radmila (ur.). *Sinhronijsko i dijahronijsko izučavanje vrsta u srpskoj književnosti*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 259–272.

Rizvić 1995: M. Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo: Ljiljan, 688.

Šumundža 2004: D. Šumundža, Katolička Bosna i religijska motivika u djelima Ive Andrića, u: *Bog u djelima hrvatskih pisaca*. Zagreb, Matica hrvatska, sv. 1, 489–524.

Tanasković 2000: D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd: Partenon, 194.

Tošović 2011: B. Tošović, Austrougarski period života i stvaralaštva Iva Andrića (1892–1922), u: *Die k. u. k. Periode in Leben und Schaffen von Ivo Andrić (1892–1922). Austrougarski period u životu i djelu Iva Andrića (1892–1922)*, Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 47–68. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext / Ivo Andrić u evropskom kontekstu]

Tutnjević 2002: S. Tutnjević, Andrić i muslimani, u: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, god. 19, 221–238.

Vučković 1999: R. Vučković, Spuren des biblischen Mythos im Roman Omer-paša Latas von Ivo Andrić, u: Richter, Angela, Muščenko, Ekaterina G. (Hg). *Das XX. Jahrhundert*, Hamburg: Kovač, 235–256.

GOTT IN IVO ANDRIĆS OPUS BIS ZUM JAHRE 1941

Summary

Vorliegende Analyse besteht aus drei Teilen. Der erste setzt sich mit den vor 1941 veröffentlichten Werken von Ivo Andrić auseinander. Im zweiten Teil werden die religiösen Sichtweisen des Literaten betrachtet. Den Gegenstand des dritten, zentralen Teiles bilden die Rolle Gottes und seine Nomination in den Texten von Ivo Andrić. In der Untersuchung dominieren folgende Fragen: die religiöse Thematik der Werke, die junge religiöse Romantik des Autors, die geistige Dimension des Opus, die theologische Auffassung der Welt, Existenz und Koexistenz der Konfessionen (orthodox, katholisch, islamisch und jüdisch), biblische Motive, die Komplexität und Pluralität der Vision von der Welt und der Philosophie des Lebens, die Beziehung zwischen Christlichem und Nichtchristlichem, die Zwiesprache mit Gott in Zeiten des Zweifels, Angst und Resignation, Gott als Zuflucht für die Seele, der Begriff der Ewigkeit, die konzeptuellen, poetischen und sprachlich-stilistischen Elemente im Wort Gott.

Branko Tošović